



אבל היה שם אהבה

ט'צוב ז'יכרין השוואת

עורכות: מיכל גוברין, דנה פריבר-חפץ, אתי בונזון

אלֵי וּקְיָלּ, נוירופסיקולוג קליני

זו תמונה של סבתא שלי שנרגה במלחמת העולם השנייה בהיותה בת 41, מהפזה של בנות הברית על הנאצים, שכבר היו בתוניסיה. היא יצא להציל ילד שנפגע מהפזה קודמת ואז בא מטה נוסף והיא נרגה. מעניין שאני בכלל לא קישרתי את זה לכך שיש לי איזשהו קשר למלחמת העולם, לשואה... הצעיר לי תמיד שהשואה זה דבר של מחנות ריכוז ולא סוג זה של פגיעה. בעצם, גם אמא שלי, ובעקבות זה, מן הסתם, גם אני באיזשהו אופן, נפגנו מההשלכות של המלחמה זו.



אלג'רין גילדזאני, תוניס,
1937 לעד

מאז שאני בקבוצת הדיוון 'העברה זיכרון ובדיוון' עלו בי הרהורים על הפקיד השכחה. יש מחרקים בשנים האחרונות על אנשים עם זיכרון אבסולוטי, ואין בכך בהם, זו תקלה במוח. אדם עם זיכרון אבסולוטי הוא תופעה מדיה: אפשר לומר לאדם כזה תאריך, והוא יזכור בדיק איזה יום זה היה ומה הוא עשה באותו יום לפרטי פרטים כאלו זה קרה היום או אתמול. על פניו, היינו מקנאים באנשים כאלה, אבל למעשה הם מאוד סובלים ולא יכולים לתפקד. אני חושב שגם אנחנו כעם, אם רק נשnen ונשמר את כל הפרטים, זה לא יאפשר לנו לתקן בצורה בריאה. אנחנו צריכים לזכור את הפרטים, הם צריכים להיות ברקע שלנו, אבל צריך לחזור מהם את המשמעות, ללקת אל מעבר לזכורות המאוד ספציפיים אל התמונה הגדולה. והתמונה הגדולה היא שלהבין ולהזכיר זה לא רק לדעת מה קרה אז, אלא לחשוב, מה זה אומר לי היום? מה אפשר שעם מסוים ירצה להכחיד עם אחר, או עם אחרים? علينا לחשוב במקרים של כאן ועכשיו, מה זה אומר לי כישראלי, כאדם שחיה במדינה ריבונית עצמאית עם כוח ויכולת, מדינה שיש בה מיועדים. לראות את התמונה הגדולה זה לצאת מה עבר ולהעביר את המשמעות שלו להווה שלנו כאן.

זיכרון ושכח מהפרט אל הכלל: השלכות על זיכרון השואה

אלֵי וקִיל

מבוא

במאמר זה נעשה ניסיון להזכיר הרבה שהצבר לגבי תהליכי הזיכרון של הפרט על תהליכי הזיכרון של חברה בכלל ועל זיכרון השואה בפרט. המוקד הנה היבטים שונים של תהליכי זיכרון תקינים שנחקרו לבני אדם. עיקר עיסוקם של חוקרי הזיכרון הוא בניסיון להבין את התהליכי הקוגניטיביים, המוחיים והביולוגיים של התופעה. לשאלת מטרות הזיכרון החוקרים יכולים רק להעלות השערות. בחלק הראשון ננסה להעלות מגוון השערות לתשובות אפשריות לשאלה לשם אנחנו זכרים, תחילתה ברמת הפרט ואז ברמת הקולקטיב ובהשלכות שיש לכך על זיכרון השואה. בחלק השני נעסוק בשלוש תופעות שונות היכולות להתרחש כמנגבות הזיכרון האנושי, אך בעצם ניתן לראותן כמשקפות את האמישות של **זיכרון האגוצי**: הטויות זיכרון, גיבוש מחדש (reconsolidation) ושכח. תופעות אלו מעידות על כך שבונה מהזיכרון הדיגיטלי, שבו נשמר במחשב כל המידע שקדנו, הזיכרון האנושי לכארה אינו 'מושלם' לאחר שהוא פגיע ובר שינוי. הדעה הרווחת בקרב מרבית החוקרים הזיכרון היא כי תהליכי ההיזכרות אינו דומה כלל לתהליכי של קובץ מהמחשב – היזכרות הנה בעצם תהליכי של בנייה מחדש (reconstruction) של הזיכרון, שעובר מסננות של האדם הזכור ומושפע מהקשר, וכך יש שונות בין אנשים בזיכרון הפרטים של אותו אירוע שהוא. גם כאן, נעלם השערות לגבי תפקודם וחוויניותם של תהליכי אלו לפרט, ונקייש לכך על תפקודם החיווני גם בזכרון קולקטיבי כגון זה של השואה.

מטרות הזיכרון

המחקר בעשור האחרון מציבעים על כך שהזיכרון אינו עשוי מקשה אחת, אלא מורכב מסוגים שונים של זיכרון המערבדים באזוריים שונים של המוח. כמו תהליכי קוגניטיביים מורכבים אחרים, פועל הזיכרון בראש עצבי מסונכרנת הפרושה על פני אזוריים נרחבים במוח, על מנת לאפשר את ביצועו של תהליך מרכיב זה. למרות העיסוק הרב בזכרון, הנה ברמת הפרט והן ברמת הכלל, על פי רוב לא ניתן הדעת על השאלה מה מטרתו או משמעו – לשם מה מעלים את זיכרונו של אדם קרוב שאינו עוד אנתנו, או נזכרים באירוע שהתרחש בעבר? מחקר הזיכרון עוסק בניסיון להבין את מרכיבי הזיכרון וסוגיו, ואת הקשר של אלו לאזוריים מוחיים שונים. לגבי מטרת או מטרות הזיכרון, יכולים המדענים רק להעלות השערות בלבד יכולת להוכיח את נכונותן באופן זה ממשעי. עולה כאן מספר מטרות אפשריות לזכרון, שאינן סותרות אלא משלימות זו את זו; ואולי האתגר הוא לאזן ולמצוא את המינון הנכון בין מטרות הזיכרון השונות. וכיוון שמדובר בשכח האינו רק ברמה הפרטנית

אלא גם ברמה של חברה ואף של עם, הרי מתוך מטרות הזיכרון של הפרט אנסה להציג גם תובנות לגבי מטרות הזיכרון של חברה בכלל, ולגבי זיכרון השואה בפרט.

(א) מטרה ראשונה: ערך הירידותי

הזיכרון מאפשר לאדם להימנע ממצבים, מקומות או אנשים אשר גרמו לו בעבר לאין נחת, לכאב, או שהיוו סכנה לקיומו. באותו האופן, מנוט הזיכרון את האדם לחבר ולהסתיע בגורםים שהסבירו לו נחת וסיבוע בהירידותו. זהי כנראה מטרה בסיסית וחינונית של הזיכרון שאינה יהודית רק לאדם: גם בעלי חיים נמנעים באופן אינטינקטיבי ממוקומות שבהיו עבורם סכנה, וזכרים להזור למקומות שבהם מצאו או הסתירו בעבר מזון (כפי שנוהגות למשל ציפורים). ראוי לציין, שאצל האדם מטרה הזיכרון את ההירידות הן בצורה שכלהנית ומודעת (כאשר מחליטים להימנע מפעולות מסוימות כיוון שבהתגנות קודמת עלתה תחושת איום), והן בצורה אינטינקטיבית בדומה לבני חיים (כאשר הגוף משדר מצקה וחרדה בקרבת מקום בו נחווה איום קיומי). הדוגמה הבולטת לכך הן התגובה פוסט-טרראומטית, שבה אדם נכנס למצב מצקה בהתקלות עם כל דבר המזכיר את הטרואה, במישרין או בעקיפין.

מתעוררת השאלה האם בדומה לפרט, ישנו ערך הירידותי לחוויות העבר גם לעם? כמו אצל הפרט, זהו אינטינקט בסיסי ולגיטימי שגם חברה תdag בראש ובראשו להירידותה. לכן יש מקום לקבל בהבנה את עמדתם של מנהיגים שראו לנגד עיניהם את הצורך בפיתוח חוסנה הביטחוני של מדינת ישראל כאחד מלקי השואה. הד בכך ניתן למצוא בביטוי 'לא עוד', המצוטט על ידי מנהיגים בהזדמנויות שונות כביטוי לצורך בחושן צבאי כאחד מלקי השואה; כפי שכותב רב-אלוף גבי אשכנזי בספר המבקרים בעת ביקורו במחנה אושוויז ב-2008: "באתי כרמאנכ'ל צה"ל ערבות יום השואה וערב יום העצמאות השישים למדינה, לומר – לעולם לא עוד. לעולם לא יビטו יהודים מבט מבודע לגדרות תיל חסרי אונים. באננו לזכור ולא לשכח, ולומר להם ולזכרם – לעולם לא עוד".^[33] ואולם, כאשר פוליטיקאים עושים בדאגה להירידות שימוש מניפולטיבי על מנת לשרת אינטרסים זרים משליהם, יש חשש שהדגשת ערך ההירידות בלבד להתדרדר לטיפוח רגשות נקם ושנאה לא רק למי שנחפס כמוים על קיומנו אלא גם לזר ולשונה שבקרבו.

החשש שהובא לעיל הוא אולי מה שהביא, בין השאר, את ההיסטוריון ניצול השואה יהודה אלקנה לכתוב 'זכות השכחה':^[34]

אני רואה סכנה גדולה יותר לעתידה של מדינת ישראל מאשר העובה שהשואה הותירה בשיטתיות ובעוצמה לחדעתו של כל הציבור הישראלי. בפעם הראשונה אני מבין את חומרת מעשינו, כאשר במשך עשרות שנים שלחנו כל ילד וילד בישראל לבקר שוכן ושוב ב'יד ושם'. מה רצינו שלילדים רכים יעשו בחוויה זאת? דקלמנו באטיות מוחון ואף באטיות לב, ומבליל לפרש – 'זכור!' לשם מה? מה אמרו הליד לעשות בזיכרונות אלה? בעבר רבים מאריך תמנות הזוועה עשוות להתרפרש כקריאת לשנאה. 'זכור' יכול להתרפרש לקריאת לשנאה מתמשכת ועיורת. עליינו לשכוחה. אני רואה היום תפkid פוליטי וחינוכי חשוב יותר למנהיגי האומה הזאת מאשר להתייצב לצד החיים, להתרמס לבניית עתידנו, ולא לעסוק, השם והערב, בסמליים, בטקסים ובלקחי השואה. עליהם לשרש את שליטתו של 'זכור' ההיסטורי על חיינו.

(ב) מטרה שנייה: לכה מוסרי

הוזכרו מאפשר הפקת לקחים לא רק מהhibit ההישרדותי, אלא גם מהhabit המוסרי מבחינת גיבוש התנהגות רואיה. זהה מטרת זיכרון שככל הנראה ייחודית רק לאדם, כיון שהיא דורשת לעיתים ללבת נגד הדחפים ההישרדותיים והאינטינקטיביים. כך למשל, מה יעשה ילד שהוו אלימות בילדותו עם זיכרונות אלו בברוחות? האם יסיק מכך שהזרק העילית להציג את מבקשו היא אלימה? או להפך: בגין זיכרונות הכאב הפיזי והנפשי שנגרמו לו יעשה כל מאמץ בברותו להימנע מאלימות כלפי אחרים? עצוב לציין, כי מרבית המחקרים מראים שילדים מוכנים בברוחות להיות הוריהם מכבים. ניתן למלוד מכך כי שומה על תהליך הסקת המסקנות מזכרונות העבר להיות מלאה בהדרכה ובהכוונה על פי קוד מוסרי, לאחר שלא ניתן 'לסמן' על התהליך הטבעי שיכוון בהכרח למסקנות הרואיות.

מה בנוגע ללקחים המוסריים שלומדת חקרה מזכרונות עבריה? הלקחים מה עבר אינם צפים ועוולים מעצם תוך כדי ההיזכרות בנסיבות בעת קיום טקס זיכרון. מאותו מאורע עצמו עשוות אומות שונות – כמו אנשים שונים – להציג למסקנות הפוכות, או לא מזמן בו זמנית לקחים שונים; שכן למציאות חסר הכוח להזכיר איזה לכה נכון וראוי ללמידה ממנה. זו החלטה ערפית של מי עבר את החוויה (הן כפרט והן כקולקטיב). כך למשל, חוותית השבעוד והגאולה של העם היהודי בארץ מצרים, לכשעצמה, הייתה עשויה להוביל ללקחה שעם חזק צורך לדכא את המיעוט ולמנוע ממנו להtagבש ולצבור כוח שיאפשר לו להסיר מעצמו את עול השבעות; אך בפסוקים רבים הפורים בתורה, ניכר שנבחר בה לכה הפוך: שיש ללמידה מהחויה היהודית כמייעוט נרדף ומדוכא למצרים ודוקא להגן על המייעוטים והחלשים בחברה: הגר, היתום והאלמנה.^[35]

אם איןנו עומדים בפני דילמה דומה מול זיכרון השואה? לכה אחד שנitin להפיק ממנו הוא, כאמור, 'לא עוד' – לא אפשר עוד מצב בו עם אחר יהוה הכוח להכחידנו, מצב שבו גורלנו וקייםנו יהיו תלויים בערים אחרים; ניתן להסביר מהשואה שעליינו כיהודים להיות חזקים דיינו על מנת שנוכל להגן על עצמנו מפני כל מי שבאה להשמידנו, קרי: לפעול לאור מטרת ההישרדות בלבד. אבל האם אין מקום גם לכה כדוגמת 'ואהבתם את הגר'? דוקא מכיוון שכמייעוט חוותינו את העולות והאלימות שנעשו בנו על ידי הרוב, הרי כשאנחנו הרוב החזק, האם לא נוכל להיעזר בזיכרון הקולקטיבי של קיומו כמייעוט נרדף כדי לגנות חמלת לימיוטים שבקרבנו ולנהוג בהם כפי שיחלנו שינהגו בנו? אכן, ברוח זו מציגים כמה ממזואוני השואה בעולם את החינוך לסובלנות והמלחמה בגזענות כחלק מלקי השואה האוניברסליים; כך, למשל, מוזאון הסובלנות בלוס אנג'לס (The Museum of Tolerance –), שמייסדיו מצהירים כי מטרתו לבחון את שורשי הגזענות והאפליה ברחבי העולם בדגש על ההיסטוריה של השואה.

ברוח זו כתב דוד הרטמן:^[36]

אני מאמין שהרסני להפוך את השואה לקטגוריה המארגנת השלטת של הזחות היהודיות המודרנית. מסוכן, הן מוסרית הן פוליטית, שאומנתנו תראה את מהותה כשרירות פליטה מהשואה. הטענה שסביר לנו יהודי

בhistוריה היא חסרת תוחלת ולחים גסת רוח. גופנו ושכלנו טעו את החזאות המרות של אדישות אנושית ושל חוסר אנושיות. חווינו עלبشرנו רוע מוסרי ואידץך חברתי. אבל, אל להחוות אל לפתותנו להתנסאות מוסרית. סבלנו ראי שיביל אותנו לא לצדקות או לרחמים עצמים, אלא להבנה מוצמת ולרגשות לגבי כל סבל אנושי [...] ישראלי אינה רק תגובה לאנטישמיות מודרנית: מעל הכל היא ביטוי מודרני של ברית סיני הנצחית.

ובהמשך:

העם היהודי לא נכנס היישר מיסורי מצרים אל ארץ ישראל. תחילתה לנו אל סיני [...] בילינו שנים בדבר להשליך מעל גוינו את מעטה העבר המיסור. רק לאחר שהתגרכנו על היזירון המשפיל של עבדות ושל נגשנות [...] לנו אל הארץ. זכר סבלות מצרים נzag בתוך הדרישות הנורמטיביות של ברית סיני. מעולם לא התמקדו בסבל במנתק מהשלכותיו המוסריות והנורמטיביות. הסבל היהודי לא הוליד רחמים עצמים אלא רגשות מוסרית: "ואבהיר את הגורם היהם בארץ מצרים". אושוויץ כמו כל שאר הסבל היהודי לדורותינו – חיית להיקלט ולהתפרש בתוך המוגרת הנורמטיבית של סיני. נתאבל לעד בזכרנו את אושוויץ. אך לבנה חברה חדשה בריאה בזיכרון את סיני.

כדוגמה נוספת להביא את הספר אהרן אפלפלד הכותב על השואה בדרכו הייחודית, ובה לא פעם בתוך כל הרוע והזועה שמסביב צפים וועלם החמלת והחסד שהתגלו לעיניו בזמן השואה. זה מה שנפשו של אפלפלד ראתה (או בחרה לראות), וזה מה שהוא מנשה أولי גם ללמד את קוראיו לראות.

לסיכום, ניתן לראות במטרה זו מענה לקריאתו של אלקנה בזכות השכחה. במקום 'לזרוק את התינוק עם מי האבט', ניתן בעזרת חינוך מתאים להמשך ולעוזד את זכר השואה, אך לבורר את הלקחים שניתנו ללמידה – לאו דווקא לקח של שנות האחר, כי אם של חמלת על الآخر.

(ג) מטרה שלישיית: רציפות בזוהות על-ידי קישור של העבר אל ההווה

הזכונות של החוויות שעברנו והידע שצברנו הם מהרכיבים המגדירים את זהותנו העצמית. השערה זו נתמכת על ידי מחוקרים חדשניים, שגילו כי לאנשים הסובלים מביעות זיכרון (אמנזיה) יש קושי רב לדמיין מאורעות בעבר. מכך הסיכון החוקרים כי אותו מגנון המאפשר לשחרר מאורעות מה עבר הוא הוא המאפשר גם לדמיין את העתיד; ככלומר, מדובר במנגנון המאפשר את גיבוש הזחות העצמית לא רק על ידי חיבור העבר להווה, אלא גם לעתיד; ככלומר, לצד זיכרון חוותות מה עבר ומהווה, החלומות והציפיות מהעתיד הם נדרך חשוב בתהליכי גיבוש הזחות העצמית.

גם חברות ועמים מתמודדים עם גיבוש זחות עצמית מתוך אינטגרציה קולקטיבית של זיכרונות העבר עם המציאות העכשוית והציפיות מהעתיד. لكن ניתן למצוא אצל כל העמים טקסים, הגים וימי זיכרון, שמטרתם לשמור את זכר מאורעות העבר שהוויה האומה כחלק מגיבוש זהותה כזו. גם בקרב העם היהודי מצינים מדי שנה מאורעות מה עבר הרחוק המעוררים שמחה (כגון יציאת מצרים בפסח) או עצב (כגון חורבן בית המקדש בט' באב),

בצד אזכור הכמיהה בשנות הגלות הרבות לשיבת ציון העתידית. גם בהיסטוריה המודרנית נוצרים, מחד גיסא, טקסי לחתוג אירופיים ממשמים כגון יום העצמאות, ומماידך גיסא, להנצחה את זיכרונות של אירופאים טראומטיים בתולדות העם כדוגמת השואה. אלו ואלו הנם קרייטיים לגיבוש ושימור הזחות העצמית של העם, כמו גם שאיפותיו וחלומותיו לעתיד. בהקשר של זיכרון השואה ניכר במיוחד החותם שהטביעה על הזחות הלاآומית היהודית; אם כי, כאמור, ראוי כי חותם זה יתאפשר בהגדרת זהותנו על ידי גיבוש שאיפותינו להיות עם סובלני, הומניסטי, נאור ורודף שלום.

(ד) מטרה רבעית: צבירת ידע

הזכרון מאפשר צבירת ידע, ובכך מאפשר לפועל לא רק על בסיס זיכרון שלחוויות הזוכר אלא גם על בסיס ידע שאנשים אחרים צברו. בלשונו של אייזק ניוטון: "אם הרחكتי לראות, הרי זה משומע עמדתי על כתפיהם של ענקים". בהקשר זה חשוב להציג, שהיכולת הייחודית של האדם לחשב בצורה מופשטת וסמלית מאפשרת העברת מידע בין בני אדם לא רק בעזרת הצפית, אלא גם בMagnitude הנסיבות המאפשרות תיעוד ידע (כגון ספרים, תמונות ומחשבים) המועברים לא רק למקום למקום לדoor. דבר זה מאפשר ניצול ידע שנוצר במקומות מרוחקים למרחב ובזמן, ככלומר בדורות קודמים ובמקומות מרוחקים. יכולת זו מאפשרת לחברת האנושית להתקדם בצעדי ענק לדoor באופן שכמעט שלא מתרחש אצל בעלי חיים, שהעברית המדע אצלם תלואה בהתנסות ובתצפית פיזית, ולכנן הידע שלהם לא מצטרר ולא מועבר לדoor.

אם קיימת צבירת ידע קולקטיבי? ככל הנראה התשובה לכך חיובית. יתרה מכך, צבירת ידע חיונית לחברה לא פחות מאשר לאינדיויזואל. תיעוד האירופיים שקדמו לשואה ואפשרו אותה, כמו גם כלו שהתחוללו במהלך השואה ולאחריה, הנו קרייטי להבנת מה שקרה ולניסיונו למנוע את היישנותה של זועעה כדוגמת השואה. גם כאן באה לידי ביטוי תרומותם של מוזיאוני השואה, המגוללים את ניצני השנאה שהובילו לבסוף לשלב ההשמדה הפיזית; בין אם מדובר במחקריהם מדעיים או בייקטיביים ובין אם מדובר בכתביהם אישיים וסובייקטיביים (כפי שIOSCAR בחלק הבא), כל אלו מציגים צדדים שונים ואמנים של אותה תופעה נוראה, על כל השלכותיה.

כפי שניתן לראות, אכן קיימת הקבלה בין מטרות הזיכרון אצל הפרט למטרות הזיכרון של קולקטיב. כמו כן ראיינו שניתן להקייש מכך על ההשלכות של זיכרון השואה علينا כחברה. בולטות גם העבודה שמטרות הזיכרון השונות משלימות זו את זו – עליינו לדאוג להישרדותנו, אך לא רק להישרדות הפיזית אלא גם להישרדות הרוחנית, על ידי הפקת לקחים מוסריים מעולות העבר שישינו לנו בגיבוש זהותנו הלאומית מתקף מידת העבר.

(א) הטיות זיכרון

הטיות זיכרון נחרו רבות בשנים האחרונות בהקשר של עדות ראייה במסגרת הליכים משפטיים, לאחר שבתחום זה להטיות בזיכרון יש השלכות על גורלם של אנשים. המחשה לחשיבות הנושא מזכה בפרויקט ההפות^[37] וכן נמצא כי בכ- 75% ממקרי המושעים שהתרero בדיעבד כחפים מפשע (בuckout בדיקות DNA למשל) התבessa הרשעה בעיקר על עדות ראייה. בארבעת העשורים האחרונים הצטברו ראיות לכך שהטיות זיכרון עלולות להיווצר, למשל, עקב דעתן קדומות; בסדרת מחקרים מעבדה הראית החקרה אליזבת לופטס^[38] שעדי ראייה נתו ליחס לזרמת מוצא אפרואמריקאי מעשי שוד או גנבה, אף על פי שהיו אלה דווקא אנשים לבנים שביצעו אותם. לופטס אף הראית שניתן לגרום להטיה של עדות מבלי שהעדים היו מודעים לכך; באחד המחקרים, צפו נבדקים בסרטון קצר שבו התגשה מכונית אדומה במכונית כחולה, וכשהתבקשו להעריך את מהירות הנסיעה של המכונית האדומה התברר שניסיונה השפיע על תשובותיהם – כאשר ניסוח השאלה היה "באיזו מהירות התרסקה המכונית האדומה בכחולה?" הוערכה מהירות כגובה יותר, לעומת מצב שבו שבו נשאלו "באיזו מהירות פגעה המכונית האדומה בכחולה?".

תאוריות שונות של זיכרון ניסו להסביר כיצד מתאפשרת התופעה. מרבית התאוריות טוענות שיש להבדיל בין שני סוגי זיכרון: האחד הוא ייצוג מאוד ספציפי, פרטני (verbatim), והשני הוא כללי יותר, סכמטי ומייצג את עיקרי המידע^[39] (Gist). כך, לדוגמה, ביכולתנו לזכור חתונה ספציפית שבה השתתפנו לאחורה, ובה בעת יש לנו זיכרון יותר מופשט וסכמטי של חתונה טיפוסית, שהתחווה חוזרות ונשנות של חתונות שייצרו במוחנו סכמה של 'חתונה' המייצגת את עיקר המאפיינים המשותפים לכל החתונות. הטיות בזיכרון נוצרות כאשר חסרים פרטים ספציפיים של אירוע מסוים ובאופן לא מודע אנחנו משלימים את המידע החסר מהזיכרון הסכמטי של אותו סוג חוותה ומשליכים אותו על האירוע הפרטני. חשוב להבהיר שהטיות הזיכרון נוצרות כתהילכים קוגניטיביים היוריסטיים (כדוגמת הכללה, היקש, הפשתה, מציאת חוקיות ועוד) המשרתים אותנו בחיי היום יום והופכים את תהליכי החשיבה ליעילים ביותר ומאפשרים לנו 'לנבא' התרחשויות על בסיס זיכרון בעבר; הזיכרון הסכמטי מספק רמזים ומשיע לנו לשזר מידע ולקבל על בסיסו החלטות מהירות. כלומר: הזיכרון הננו רישום סובייקטיבי, והפרשנות של הזוכר את מה שקלט מושפעת מהתהילכים מודעים ולא מודעים: מהקשר הפיזי, הרגשי, הקוגניטיבי והתרבותי שבו הזוכר שרוי. כמובן, יש עובדות אובייקטיביות – אך הזיכרונות הם תוצר של המפגש בין המציאות ובין עולמו הפנימי של הזוכר והקשר שבו הוא שרוי בשלב שליפת הזיכרון. אפשר שעדות לא תהיה תואמת את האמת האובייקטיבית ועם זאת בהחלט תבטא את האמת הסובייקטיבית של העד, כפי שהוויה אותה, עם כל ההשלכות הרגשיות וההתנהגותיות שלה עברו. לכן, ככל הזיכרות חדשה מתרחשת בניה מוחודשת של הזיכרון (reconstruction).

המקבילה החברתית להטיות הזיכרון היא גנטיב שחברה מסורת לעצמה. גם בזכרון קולקטיבי, ובכלל זה עיצוב זיכרון השואה, ההיזכרות הנה בניה מחדש מובהקת מגוון פרשניות והשפעות חברתיות, ולא דווקא תיאור עובדתי מדויק של כל הפרטים

ההיסטוריהם. בסופו של דבר, החברה, כמו הפרט, מתנהגת על פי הסיפור או הנרטיב שהוא מספרת לעצמה על עצמה וועלמה. לכן – פרט להקשרים משפטיים – אין משמעות ממשית ואף אין צורך להבחין בין 'זיכרנו' (לכארה אובייקטיבי, שאכן התרחש במציאות) ובין 'בדיוון' (סובייקטיבי, שואלי לא התרחש בדיק באותו אופן במציאות); שניהם מבטאים את האמת של האדם או החברה שמספרים אותם.

דוגמה לכך שהנרטיב חשוב לא פחות ואולי יותר מהאמת ההיסטורית, היא דבריו של אחד העם על משה רבנו:^[40]

הרי הדבר גלי, שבגוריה היסטוריה האמיתים, כלומר אלו שנהיין לכוחות פועלים בחזי המין האנושי לדורות, אינם כלל בריות מוחשיות שהיו במציאות באיזה זמן. כי אין לך גבור היסטורי, שלא נטירה צורתו הרוחנית בדמיון העם באופן שונה לגמרי מה שהיתה במציאות, והצייר הדמיוני זהה, שיצר לו העם לפי צרכיו וננטות רוחו, הוא הגבר האמתי, שהשפעתו מתמדת והולכת, לפעמים אלף שנה – ולא האorigינל המוחשי, שהוא זמן קצר במציאות, והעם לא ראהו כלל כמו שהיה.

בדומה לכך, מדגיש אהרן אפלפלד את חשיבות האמנות בזיכרונו השואה, ואומר:

הרי בדרך כלל נקודת המוצא שלנו היא שהעדויות נחבות לאותנטיות, והאמנות נחשבת להמצאה. זה לא נכון. מה שאתה רואה בדמיונתך זה למעשה את כלל האישיות שלך יותר מאשר את הזיכרונות. הזיכרון הוא רק אלמנט אחד. בשעה שאתה בודה סיטואציה כלשהי, אתה מגיס את כלל האישיות שלך. ברגע שאתה נמצא בעולם הדמיון, אתה מגלה יותר, אתה רואה יותר ומרגיש יותר.^[41]

(ב) גיבוש-מחדש (Reconsolidation)

אחד מתהליכי הזיכרון המעסיק מאוד בשנים לאחריותו את חוקרי הזיכרון, הן בבעלי חיים והן בני אדם, הוא תהליך הגיבוש-מחדש. מצטברות עדויות לכך שזיכרונו מאוחסן הופך להיות פחות יציב וייתר חשוף לשינויים כאשר הוא נשלף מחדש. משמעות הדבר היא שבעת השליפה מהזיכרון של מידע שאוחסן בעבר ניתן מידע זה להשפעת מידע חדש שעשויה להשתלב בזה הישן. יש כיום ניסיונות לעשות בתהליך הגיבוש-מחדש שימוש קליני – למשל, בהפחחת פחד של מי שהוא אירוע מפחד; כאשר אירוע זה מועלה מחדש למודעות ובו זמינות האדם לנחשף למידע מרגייע, וכאשר תהליך זה מתרחש שוב ושוב, נוצר גיבוש-מחדש של זיכרונו האירוע המאפשר אחסון בזיכרון של הויה הנתקפתה כתעכוב מפהידה, כך שבהתוצאות הבאה לא תעורר אותה החוויה את אותו הפחד. נראה כי זהו המנגנון העומד בסיס התערבויות פסיכולוגיות שבהן מועלות חוות מטרידות ומכאיות הזכו בטיפול לפרשנות מחודשת (בשפה פסיכולוגית: relabeling או reframing, וمتางשות מחודש בזיכרון כחויה פחותה מכאייה או לפחות כבעל מושמות שונה).

באוטו האופן ניתן לעשות שימוש בהזיכרות-מחדש גם בזיכרון הקולקטיבי של טראומות לאומיות לצורכי גיבוש-מחדש, כך שהזיכרון יעורר לא רק כאב אלא גם תחושות אחריות ברוח הדברים לעיל. למשל, אם נשכילד בימי הזיכרון לשואה ולגבורה לעסוק גם בסובלנות, בקבלת الآخر ובמלחמה בגזענות הרי נעשיר בכך את הזיכרון הקולקטיבי שלנו, ונוכל להפוך את הכאב והטראומה למנגנון בונה ומעצים, לפרט ולהברה אחד.

(ג) שכחה

העובדת שהמוח האנושי חוקר ומצליח במידה רבה להבין את עצמו היא מפליאת. האם ניתן להבין כיצד האדם עושה שימוש ביכולת החשיבה שלו על מנת להבין אותה עצמה? בהתחמזרות עם קושי זה במהלך ההיסטוריה של המדע נערכו השוואות בין הפעולות המוחית לבין פסגת הטכנולוגיה בכל תקופה – בתקופה שבה הניעו גלגלי המכונות את התעשייה השיכת הנירולוגיה היה על 'גלגלי המוח'; כאשר הטלפון וקווי תקשורת היוו את שיא הטכנולוגיה, התייחסות אל המוח הייתה כאלו 'המתקן הגדול'; כיום, משמש המחשב כאנלוגיה לפעילותו של המוח. אלא שגם כל אנלוגיה היא נכונה רק עד גבול מסוים. בהקשר של תהליכי הזיכרון מגבירה השוואה זו את הרצון לשמר את הזיכרון ואת החשש מפני השכחה – הנטיה הרווחת היא להתייחס אל השכחה כאלו תקללה בתהליך הזיכרון, שיש למודד לחיות אתה כרעה הכרחית, ממש כפי שאובדן מידע מזיכרון המחשב לנוכח תקללה. האומנם? יודגש, כי אני עוסק כאן בשכחה פתולוגית הנובעת מדמנציה (כגון אלצהיימר) או בפגיעה מוחית הגורמת לאובדן זיכרון (כגון אמנזיה), אלא בתחוםי זיכרון נורטטיביים המאופיינים גם בשכחה.

בשנים האחרונות מצטררות עדויות לכך שהשכחה אינה תקללה בתפקוד המוח אלא תהליכי מובנה בפיעולו התקינה. גם ברמה הפסיכיאטרית מסתבר כי לשכחה תרומה חשובה לתפקידו התקין של האדם. נגיעו כאן את הבדיקה בין תרומתה של השכחה מהביקורת הרגשית לבין חטיבתה מהביקורת הקוגניטיבית.

יתרונות השכחה מהביקורת הרגשית – בשנים האחרונות מצטררות עדויות מחקריות המעידות כי דוקא הימנעות מחשבות, רגשות וזיכרונות קשים של טראומה או אובדן מובילת לחוסן. נמצא שבמקרים של אובדן או התעללות בתקופת הילדות, מי שהז dichiko את זיכרונותיהם הקשים הראו פחות סימנים של מצוקה והסתగלו מהר יותר לחייהם, מיד לאחר האובדן או הטראומה ואף לאחר שנים.^[42] עם זאת, יש להבהיר שאין בכך כדי לסתור את הנאמר לעיל בעניין השימוש בשיטת הגיבוש-מחדר להפחחת פחדים – יעילות הטיפול בשיטת הגיבוש-מחדר מותנית בהקפה על תזמון נכון ומדויק של ההתערבות הטיפולית, ולא כל השיפה או העלת זיכרונות מטראומה מועילה.

גם במקורות היהודיים ניתן למצוא התייחסות חיובית לשכחה – יוסף ראה את הצלחתו להתגבר על געגועיו לבית אביו יעקב בעוזרת השכחה לדבר חיובי.^[43] וגם במקורות מאוחרים יותר עומדים הוגים יהודים על יתרונותיה הרגשיים לתפקידו התקין של האדם.^[44]

יתרונות השכחה מהביקורת הקוגניטיבית – על אלו ניתן למודד מתיורי מקרה וממחקרים שנעשו על אנשים בעלי זיכרון אוטוביוגרפי מעוללה.^[45] מכל המחוקרים עולה תמונה די עקבית ולפיה הצד יcollam הפנומלנית של אנשים אלו לשוחר ארורים מה עבר פרטיים, הם מתקשים מאוד בראיית המכשול של הדברים, ביצירת סכמה מופשטת מהפרטים ובזיהוי הבניות. המסקנה הנובעת ממצאים אלו היא שיכולת לחישה מופשטת ולזיהוי מבנים בתוך אוסף פרטיים מצריכה מידה מסוימת של שכחה; את 'העיר' ניתן לראות רק כאשר 'העצים' נראים באופן יותר מעומעם. לכן שכחה אינה רק היעדר זיכרון, אלא תהליכי או כוח נגדי משלים לזכרון, על יתרונותיו וחסרונותיו. לאור זאת ניתן לשער כי

לשכחה הטבעית הנובעת מהגיל יש תפקיד חיוני – היא מאפשרת ראייה מופשטת יותר של המציאות, ובזכותה יכולה להתגבור חוכמת חיים על בסיס ניסיונו הרב של האדם המבוגר, שבכוחו לזהות דפוסים ותבניות מעבר לפרטים ולהבחין בין עיקר וטפל. מסקנה זו נקשרת לנכתב לעיל בעניין מטרות הזיכרון, שאחת מהן היא הפקת לקחים מה עבר לעתיד. נראה כי הפקת לקחים יכולה להתבצע רק מתוך פרספקטיבתה של זמן שולף, אשר מובילה בהכרח לשכחה מסוימת של הפרטים ובכך מאפשרת את ראיית המכשול המשיע בתהליך.

ודגמה מרשים לכך מהספרות היא 'פונס הזכרון' של חורחה לויס בורהס, המתואר כבעל זיכרון פנומנלי אך גם כחסר יכולת לסנן ולהבחין מתוך עוזף הפרטים בין עיקר וטפל באופן המקשה עליו הגיעו לרעיונות וככלים; ובלשונו "הזיכרון שלי, אדוני, הוא כמו ערמת אשפה ענקית".^[46] אך לדבר נמצא גם בדברי רבינו משה טיטלבאום: "ואם כן לפví זה אם לא שיכחה לא היה מקום מחדש, אם כן השיכחה טובה גדולה שנורם היוזשין בישראל שהביב לפני השיתות יותר מהכל".^[47]

כפי שהיאZN בין זיכרון ושכחה חיוני לתקודו של הפרט, כך הוא חיוני גם לתקודת של אומה. שקיעה בפרטים תמנע מבט-על על המציאות, ובכך תקשה על הפקת לקחים. לכן עליינו לשאול: האם מצאנו את האיזון הנכון בין הזיכרון והשכחה? כאן יש להזכיר את דברי יהודא אלקנה "בזכות השכחה" – האם לא חלף די זמן אשר יאפשר לנו להביט בזכרון השואה בפרספקטיבה רחבה? האם, למשל, לא מוטב לציין את יום הזיכרון לשואה ולגבורה מתוך לكيות מרחק מסוים, שיאפשר עומס שלכאב והפתת ההרדה הקיומית הנלוות לזכרו? ואולי שזרור מראות השואה לפרטי פרטים חוסם במידת מה את האפשרות להתבונן בפרספקטיבה ולהפיק ממנה את הלקחים הרואים לכאן ועכשו?

סיכום

במאמר זה נעשו ניסיון להתבונן על זיכרון השואה מנקודת המבט של מחקר הזיכרון הפרטיו והשתקפותו בזכרון קולקטיבי. כמפורט לעיל, התבוננות זו מביאה למספר תובנות. ראשית, הצורך בהגדלת מטרות זיכרון השואה. כמו אצל הפרט כך אצל הקולקטיב, לזכרון כמה מטרות משלימות – לצד הצורך בדאגה להישרדות הפיזית יש צורך בהפקת לקחים מוסריים מעולות העבר לצורך הקיום הרוחני שלנו עם; לקחים אלו גם יסמננו את יעדנו עם מידה וחקר של העבר, כך שזוהותנו הלאומית תוגדר לא רק על ידי עברנו אלא גם על ידי מה שאנחנו שוואפים להיות. שנית, אצל הפרט הזיכרון גנו תוצר של המפגש בין המציאות ובין עולמו הפנימי, וכך בכל הזיכרות-מחודה מתרחשת הבנייה מחדשת של הזיכרון; כך גם בזכרון קולקטיבי, שהוא הנרטיב שהחברה מספרת לעצמה. לפיכך, זיכרון השואה כפי שעולה ברטיב של קהילה, בסיפורים האישיים של גויצולים, בספרות ובאמנות, גנו בהקשר זה 'אמת' לכל דבר, לא פחות מ'האמת האובייקטיבית' כפי שהוקרים וההיסטוריונים מציגים אותה. תובנה נוספת היא לגבי תפקיד השכחה – מסתבר שהיא חיונית לאדם, מבחינה רגשית וגם קוגנטיבית, וכך גם בזכרון הקולקטיבי שלנו את השואה יש כיוון أولי מוקם למידה מסוימת של שכחה. מהבחןה הרגשית, ריחוק מסוים מהעיסוק בפרטיו זועות השואה أولי אפשר

עמעום של הכאב, ובכך יאפשר חיים נורמטיביים יותר והפחיתת החרצה הקיומית הנלוות לכך. מהבחן הטעונית, מבט-על מאפשר את ראיית 'העיר' במחיר טשטוש 'העצים', ואולי הגיעו העת להתבונן כך בפרשנטיביה מרוחקת קמעה על השואה, דבר שיאפשר הפחת לקחים לגבי המציאות העכשווית. תחילה כזה יכול להגביר את חוסנו הנפשי, עם שהווה טראומה כה קשה והצלחה להפוך אותה למקור של עוצמה רוחנית לא פחות מאשר עוצמה פיזית.

- [33] וואלה!, 30.4.2008. [חזרה]
- [34] אלקנה, יהודה (1988). "זכות השכחה". הארץ. 2.3.1988. ראו:
- [חזרה] <https://www.haaretz.co.il/opinions/1.1841380>
- [35] לדוגמה: "זֶה לֹא תֹנוֹתָה וְלֹא תַלְקִצְנָה כִּי גַרִים הַיִתְמַבֵּדְמָאָרִים" (שמות, כב, כ); "זֶה לֹא תַלְקִצְנָה וְאַפְתָּם יַדְעַתָּם אֶת נְפָשָׁתֶךָ כִּי גַרִים הַיִתְמַבֵּדְמָאָרִים" (שמות, כג, ט); "אָזְרָח מִכֶּם יַהֲיוּ לְכֶם כִּי גַרִים אַתֶּכֶם וְאַתֶּבֶת לוֹ כִּי גַרִים הַיִתְמַבֵּדְמָאָרִים" (ויקרא, יט, לד); "לֹא מִשְׁפְּט גַּר יְתָהוּמָן וְלֹא מִתְּחַלְּבָן בְּגַד אַלְמָנָה" (דברים, כד, יז); "וְזָכְרָתָה כִּי עָבֵד קִיֻּת בְּמִצְרָיִם וְנִפְזַּח הַאֲלֹהִים מִשְׁמָעָלֶךָ אַנְכִי מִצְוָה לְעַשׂוֹת אֶת שְׁבָרֶת זֶה" (דברים, כד, יח). [חזרה]
- [36] הרטמן, דוד (2005). "אושוויז או סיני". עשה לבך חזרי חדרים. תרגום: יהב זהר. תל-אביב: עם עובד. 192. [חזרה]
- Harrington, Roger (2017). The Innocent Project: The Search for [37] Truth. Independently published
- Loftus, Elizabeth F. & Palmer, John C. (1974). "Reconstruction of [38] AutomobileDestruction: An Example of the Interaction between Language and Memory". Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. 13 (5): 585-589
- Reyna, Valerie F. & Brainerd, Charles J. (1995). "Fuzzy-Trace [39] Theory: SomeFoundational Issues". Learning and Individual Differences. 7 (2): 145-162
- [40] גינזברג, אשר צבי [אחד העם] (1959). "משה". על פרשת דרכיהם. תל-אביב: דבר. [חזרה]
- [41] "האמנות היא תריס בפני הבנאי, ריאוון עם הסופר אהרן אפלפלד, ניצול שואה", ראיינו מיכל סטרניין ומרב זנו. לריאוון המלא ראו: אתר יד ושם, ראיונות. [חזרה]
- Bonanno, George A. (2004). "Loss, Trauma, and Human [42] Resilience: Have WeUnderestimated the Human Capacity to Thrive after Extremely Aversive Events?". American Psychologist. 59 (1): 20 [חזרה]

[43] ראו: "ונקרא יוסף את שם הבכור מנשֶׁה כי נשני אלְהִים את כל עַמְלֵי וְאֶת כָּל בֵּית אֲבִי". בראשית, מא, נא [חזרה]

[44] ראו פירוש המגיד מדובנה על הפסוק "צורך לילדך תשיע" שבפרשת האזינו: "מעלת השיכחה אשר חנן ה' את האדם, כי אם לא היה בוطبع השיכחה לא היה אדם בונה בית או נושא אישת" ([חרל"ב]. אוחל יעקב. לבוב: קוגאלילוין. 239); ר' נחמן מברסלב: "בעיני הבריות השיכחה היא חיסרונו גדול, אבל בעיני היא מעלה גדולה. כי אילולא השיכחה אי אפשר היה לעשות שום דבר בעבודת ה'. אילו האדם זכר כל מה שעבר עליו לא היה יכול כלל להתרומם לעבודה בשום אופן, שכן הדברים שעברו עליו היו מבלבלים אותו לאין שיעור" ([1961]. ירושלים: דפוס דעת. סימן כ"ו); רבנו בחיה: "ומתעלת השיכחה, כי, לו לא השיכחה, לא היה נשאר האדם מבלי עצב ולא היה טורדו ממנו שום דבר משמחת עולם, ולא היה נהגה بما שמשמה אותו, כשהוא זכר פגעי העולם" ([2012]. חותמת הלבבות. תרגום: רבי יהודה איבן תיבון. ברוקלין: א. לויפער. שער ב', פרק ה'. 123). [חזרה]

[45] כמו המקרה הנדר של אדם שזיכרונו בלתי מוגבל, המתואר בספרו של אבי לנירופסיקולוגיה המודרנית אלכסנדר לורייא –. Luria, Alexander R. (1987) The Mind of a Mnemonist: A Little Book about a Vast Memory. Trans:

[חזרה] Lynn Solotaroff. Cambridge: Harvard University Press

[46] בורחס, חורה ליאיס (1998). "פונס הזכרון". מתוך: בדיונות. תרגום: יורם ברונובסקי. תל-אביב: הספרייה החדשה, הקיבוץ המאוחד. [חזרה]

[47] טיטלבאום, משה (תשע"ה). ישmach משה. ברוקלין: טיטלבומים. פרשת יעקב, סעיף ח'. [חזרה]